

РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті розглядається сучасний стан релігійної свідомості, аналізується вплив на неї сучасних соціальних процесів.

Вступ

У релігійних процесах сучасної епохи спостерігається взаємодія і взаємовплив різних релігійних традицій. Цьому сприяє посилення міжнародних контактів в економічній, політичній та культурній сферах у рамках глобалізаційних процесів. Україна за останнє десятиліття зайняла важливе місце у глобальній міжкультурній взаємодії, що позначилося на формуванні релігійної свідомості українського суспільства. Це питання, на нашу думку, є актуальним для сучасних соціально-філософських досліджень.

Аналіз досліджень і публікацій

Сучасні загальносвітові процеси у релігійній свідомості стали об'єктом аналізу в зарубіжній філософській соціологічній думці, зокрема при дослідженні модерної і постмодерної свідомості (роботи Д. Белла, П. Козловські, Е. Тоффлера, Ю. Хабермаса, М. Хайдеггера та ін.) [4; 14; 21; 22]. Питання релігійної свідомості висвітлювалися також у дослідженнях модерністських тенденцій у сучасних світових релігіях [7; 8; 16]. Зазначене питання розглядалося і при аналізі сучасних неорелігійних рухів, де вплив загальносвітових релігійних тенденцій прослідковується найбільш чітко (роботи Є. Балагушкіна, А. Баркер, Н. Дудар та ін.) [2; 3; 9]. Особливості процесу еволюції відображення надприродного у релігійній свідомості, зокрема на прикладі України, проаналізовані в роботах Н. Андріанова, В. Бондаренка, Є. Дулумана, В. Єленського, А. Колодного, Б. Лобовика, А. Онищенко та ін. [1; 5; 8; 11; 15; 19]. Процеси трансформації релігійності під впливом загальносвітових тенденцій розглядалися у соціологічній літературі, зокрема у роботах Н. Дудар, В. Єленського (зокрема, з точки зору впливу на національно-релігійні процеси) та ін. [10; 11; 18].

Постановка завдання

Для більш глибокого розуміння сучасних процесів у релігійній свідомості українського суспільства необхідне з'ясування специфіки загальносвітових релігійних тенденцій. Соціально-філософський аспект зазначеного питання передбачає аналіз релігійної свідомості у взаємозв'язку із сучасними суспільними трансформаціями. Тому метою статті є аналіз релігійної свідомості у контексті сучасних соціальних процесів.

Основна частина

Сучасна епоха характеризується низкою взаємопов'язаних релігійних та соціальних процесів. В їх основі лежить комплекс соціокультурних трансформацій в умовах переходу до постіндустріального суспільства. У цих умовах загальна трансформація соціокультурних інститутів відбувається в напрямі більшого різноманіття форм, норм та цінностей, що сприяє формуванню багатоманіття стилів життя. Відбувається зміна форми суспільних

протиріч, які набувають ознак екзистенційного характеру, що формує новий спосіб зв'язків особистості та суспільства.

Однією з характерних рис суспільної свідомості сучасності є складне та суперечливе поєднання сутнісно протилежних процесів секуляризації та релігійного відродження. Основним змістом останніх є активізація імпульсів з боку основних світових релігій, відродження релігійних духовних цінностей на теренах сучасних суспільств, поява і зростання впливу значної кількості нетрадиційних релігійних культів, які перебувають поза системою традиційного релігійного світосприйняття. З поширенням впливу європейських культурних форм на інші культури та втягуванням їх в орбіту світогосподарських та світокультурних зв'язків, секулярні процеси у загальній формі вестернізації почали все глибше охоплювати решту традиційних суспільств. При цьому, модерністські тенденції в сучасній релігійній свідомості поєднуються з консервативними та архаїчними.

У рамках загальної теорії модернізації питання динаміки вияву релігійної свідомості аналізується в контексті співвідношення «релігійно-секулярне». Її головний соціально-філософський концепт представлений ідеєю збільшення обсягів індивідуальної свободи в процесі суспільно-історичного розвитку, а також базовою дуальною типологією «традиція-сучасність», на основі розгортання якої й відбувається реалізація індивідуальної свободи особистості. Для цих концепцій та пізніших їх варіантів характерне протиставлення традиційних та сучасних раціоналізованих та універсалізованих цінностей [20, с.224]. Процеси новітньої модернізації сприяли істотним змінам у структурі суспільної свідомості. Спостерігається прогресуюча втрата масовою свідомістю трансцендентного наповнення та формування деїстичних, пантеїстичних і матеріалістичних уявлень. Подібний процес може привести до послаблення залежності людини від релігії. Релігійні орієнтації почали визначатися чинниками нерелігійного характеру (політичними, національними, економічними). Про зниження основних показників колективних та персональних виявів релігійної віри свідчать і дані соціологічних досліджень: відзначається втрата релігією своїх публічних функцій та соціальної значущості і переміщення її до сфери приватного життя, куди переміщується також «сакральна виповненість світовідчуття» [11, с.4].

Вплив модернізаційних процесів на трансформацію релігійної свідомості має неоднаковий характер і глибину в залежності від регіональної культурно-історичної специфіки. Найявніші міцних культурних традицій і норм значною мірою видозмінює результати впливу модернізації. Модернізація сприяє зростанню секулярних проявів, окрім тих випадків, коли релігія внаслідок певних обставин виконує в

суспільстві додаткові важливі соціальні функції, окрім поєднання природного та трансцендентного світів. Основну кількість цих функцій можна описати в межах двох груп: функцій культурного захисту (коли релігійна ідентичність отримує нові значення й викликає нову лояльність) та функцій культурної транзитності (в умовах міжкультурних міграцій або навколишніх культурних трансформацій), у тому числі пов'язаних із ситуацією незавершених процесів етногенезу, коли релігія відіграє головну роль у збереженні колективної та індивідуальної ідентичності [11]. Враховуючи зазначене, вважаємо найбільш прийнятним диференційований підхід до оцінювання характеру секуляризації в межах окремих елементів релігійної сфери. Згідно з ним, секуляризаційні процеси потрібно окремо розглядати як відокремлення світських сфер від релігійних інституцій і норм, як занепад релігійних вірувань і практик та як локалізацію релігії переважно в приватній сфері.

Беручи до уваги наведені думки стосовно до тенденцій у сучасній релігійній свідомості, ми вважаємо, що її трансформація залежить від кількох чинників, які дозволяють більш повно й адекватно розкрити це питання. Це, передусім, базові особливості релігії як форми суспільної свідомості, особливості структури і функціонування теоретичного та буденного рівнів релігійної свідомості, на чому ґрунтується відмінність способів їх взаємодії із соціокультурним оточенням, а також конфесійні ознаки в догматичних положеннях. Основним чинником, який зумовив механізм та загальний характер трансформацій у структурі суспільної свідомості, виступає, на наш погляд, феномен науково-технічної революції та її глобальних наслідків. Тому ми більш детально проаналізуємо характер впливу зазначених складових на трансформацію сучасної релігійної свідомості та формування нових її різновидів.

Соціокультурні наслідки науково-технічної революції та їх вплив на трансформацію релігійної свідомості отримав різне тлумачення у вітчизняній та зарубіжній літературі. Констатується переорієнтація релігійної свідомості від теоцентричного до антропоцентричного спрямування, своєрідна «внутрішня секуляризація» (за В. Ісамбером) релігії [16, с.25]. Це відбувається у формі деритуалізації, демістифікації та десакралізації релігійної свідомості, стихійного формування аморфних і універсалістсько-космополітичних її моделей.

Сучасні процеси інтернаціоналізації економічної та духовної діяльності послабили теоцентричні форми світобачення. Розглядаючи ситуацію Нового часу, М. Хайдеггер одне з явищ цього періоду характеризує як знебоження. Воно не зводиться до простого вигнання богів та грубого атеїзму, а являє собою подвійний процес: «З одного боку, картина світу розхристиянізовується, оскільки вводяться нові засади світу в ролі безкінечного, безумовного та абсолютного, з другого боку, відбувається перетлумачення християнства на відповідний світогляд. Тому знебоження є станом принципової невирішеності щодо Бога і богів проте воно не виключає релігійності, а завдяки цьому ставлення до богів уперше тільки й перетворюється на релігійне переживання» [22, с.42]. Такі процеси здатні в майбутньому істотно трансформу-

вати як суспільне становище релігійних інституцій, структуру релігійних общин, так і зміст вірування, релігійної свідомості. Так, на думку К. Ранера, основними рисами майбутнього християнства мають стати екзистенційність та антропологічна спрямованість до людського суб'єкта, що зумовить практично-службовий характер релігії, її плюралістичність та екуменічність, а сама церква опиниться в становищі діаспори в дезінтегрованому суспільстві [16, с.42].

Важливу роль у трансформації релігійної свідомості сучасності відіграють також процеси урбанізації суспільства, що сприяє поширенню специфічної урбаністичної культури. Місто трансформувало традиції, віддалило людину від природи, вмістивши її у світ антропогенних ландшафтів, спричинило анонімність та нетривалість контактів, що сприяло трансформації традиційних моральних норм і санкцій та зумовило зменшення ролі традиційної релігії. З формуванням такого «технополісу» із секуляризованою, деміфологізованою і десакралізованою свідомістю пов'язує процеси в релігійній свідомості Г. Кокс. На його думку, цей технополіс не є відкрито антиклерикальним чи антирелігійним, він відрізняється віротерпимістю, ідейним плюралізмом, прагматичністю та атеїстичними настроями. «В епоху секуляризованого міста політика замінює метафізику – це божественна розмова про світ... Бог хоче, щоб люди цікавилися не ним, а своїми побратимами» [16, с.26]. Тобто сучасне місто формує секулярно-інтернаціоналізований варіант масової свідомості, спосіб життя та ціннісні орієнтації, автономні від впливу традиційної релігії та церкви, хоча, при цьому сфера релігійної свідомості не залишається поза суспільними процесами. Тому внаслідок дії багатьох чинників внутрішнього та світового масштабу об'єктивно складаються передумови для появи релігійних інтерпретацій нових явищ світового соціокультурного процесу.

Серед інших причин модифікації сучасної релігійної свідомості можна назвати зміну традиційних сімейних структур та відносин, де всі важелі регулювання раніше належали релігії і церкві, а також формування раціоналізованої та секуляризованої системи технізованої організації праці. На практиці це сприяло десакралізації процесу праці, координації та автоматизації діяльності людини, створенню мобільної атмосфери життя. Як вважає В. Полікарпов, процес індустріалізації, що прискорився в другій половині ХХ століття, зруйнувавши звичаї, пов'язані зі старими формами виробництва, змінивши звички споживання, відірвавши трудівників від їх ґрунту, релятивізував культуру як середовище: сьогодні інформація і різноманітність способів її передачі сприяють посиленню абстрактної раціоналізації колективного життя в цілому. Усе це призвело до «створення досить ефективного світу думок – нової фігури культури як горизонту» [17, с.207]. Повільний характер соціокультурних змін архаїчних суспільств значно прискорився, породжуючи як відчуття динамізму життя, так і нестабільність, мінливість культурного середовища. Такі форми людської діяльності, як наука, мистецтво, релігія та ін. перетворюються на індустрію, на процес виробництва,

механізм розвитку якої ховається від його творців. Сформувалася сучасна культура, яка складається з несталіх моделей поведінки, що часто зводиться до технічної сторони дій, товарного виробництва звичаїв та ідеалів. Поступово створюються контури своєрідного «суспільства прийняття рішень», в якому проблема морального вибору редукується до вибору технічних варіантів (або технологій) реалізації рішень [12, с.83].

Саме тому для сучасної духовної сфери, втягнутої у подібне «культурне виробництво» та програмування, характерним стає горизонт видовища, основними рисами якого є рухливість, споглядальність без внутрішнього проникнення в сутність явищ, необхідність існування інституту професійного посередництва, менеджменту між культурою як середовищем та культурою як горизонтом. Так, динамізм життя породжує рухливість горизонту видовища, швидку появу та зникнення подій, про які у сучасної людини вже не залишається часу, щоб досягнути повною мірою їх значення. За таких умов зростання відносності середовища залишається лише споглядання дійсності, втрачається сенс, можливість та необхідність поглиблених міркувань про внутрішній сенс явищ. На цій основі і почав зростати феномен «конгломератної, мозаїчної культури» [17, с.211-212]. На основі цих явищ сформувався новий спосіб життя, заснований на динамічному типі мислення, спрямованому на постійне оновлення соціокультурного та особистого стилю життя. Ґрунтуючись на науковій парадигмі, такий спосіб суспільного буття породжує і новий, історично-релятивістський спосіб світовідношення як протилежність метафізичному світобаченню, характерному для релігійної та загальної традиційної свідомості.

Проте існує відмінність у визначенні подальших тенденцій у трансформації релігійної свідомості, її кінцевих форм і варіантів існування. На основі матеріалістичного розуміння цих процесів у науковій літературі радянських часів зазначається, що «суспільні межі такої секуляризації, яка видозмінює, але не долає релігію, – це межі буржуазного суспільства» [16, с.21]. Сучасна західна філософська та богословська література схиляється до визнання необхідності різних форм модифікації традиційних релігійних учень або конструювання цілком нових гуманізованих та філософсько-етизованих форм релігії чи ідейних рухів, спрямованих на подолання відчуження шляхом містичного самоспоглядання і злиття власного «я» із сутністю світу [6, с. 291-334; 16, с.5-44].

Для різних сфер релігійної свідомості характерні різні способи взаємодії із соціальною практикою. Найбільш сталою виступає основа змісту релігійних уявлень, основний предмет віри – віра в реальність надприродного. Більшою динамічністю відзначаються ті сторони релігійних уявлень, які тісніше пов'язані з практикою суспільних відносин. Зокрема, модерні процеси у релігійній свідомості в сучасних умовах пов'язані перш за все з еволюцією теїстичного типу відображення надприродного. Висновки вітчизняних дослідників говорять про те, що «серед сучасних віруючих християн найбільшого поширення набувають загальносхематичні відображення, коли надприродне уявляється не у вигляді окремої

істоти як чуттєво-образного уявлення про Бога, а у вигляді певної природної сили, космосу, ототожнюється з мораллю, совістю, добром та істиною. З другого боку, ідеї провіденціалізму, есхатології, надприродного все більше заміщувалися світськими елементами, а безпосередньо поняття Бога в масовій релігійній свідомості християн стало все більш суперечливим та розмитим» [15, с.208].

Стосовно до сучасних країн Заходу доцільно вести мову про своєрідну релігійну синкретизацію масового світогляду, що знайшло смислове відображення в понятті «країни пост християнства», «пост-християнські країни» (розвинені країни). У цих країнах існує можливість вільного вибору окремим індивідуом певного прояву культової реалізації та уявлень, що сприятиме його духовному розвитку. Сюди можуть включатися елементи християнства, буддизму, давніх релігій та парарелігійних вірувань. В умовах сучасних глобалізаційних процесів спостерігається послаблення ортодоксальності в дотриманні конфесійних уявлень та культової практики.

Зазначені вище особливості сучасної релігійної свідомості отримали філософську інтерпретацію в рамках концепції постмодерну. Ми вважаємо слушною думку щодо специфіки сучасної релігійної свідомості вміщену у працях таких філософів, як Ж. Батай, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Г. Кюнг, Ж. Лакан, М. Фуко та ін. Згідно з їх позицією, релігійний постмодернізм виражає радикальний ступінь релігійної плюральності, яка несумісна з традиційним способом буття релігії як духовно-соціальної системи та її традиційних інтегративних функцій [6, с.136-161; 16, с.5-44]. При цьому, постмодерністський модус сучасної релігійної сфери вирішальною мірою зумовлений попереднім модернізмом, який опосередковано, через соціальну модернізацію, сприяв становленню релігійного плюралізму, що на певному етапі призвело до поступової заміни прогресистської позиції релігії її деконструктивним станом [7]. У постмодерністському розумінні релігія неминуче втрачає свою найважливішу соціально-інтегративну функцію, пов'язану із забезпеченням солідарності в суспільстві, що в кінцевому підсумку сприяє реконструкції самого суспільства.

Отже, якщо в рамках релігійного модернізму можна виділяти дві протилежні позиції – промодерністську, пов'язану з позитивним ставленням релігії до прогресивного розвитку суспільства, та контрмодерністську, пов'язану із запереченням модерністських тенденцій, включаючи її радикальний, поміркований та слабо виражений типи, то постмодерністська парадигма передбачає системне деконструювання релігії, тобто створюється ситуація, коли «відхилення від релігійних норм уже не сприймається як девіантна модель і не стимулює відповідну соціальну оцінку, а самі норми та правила набувають рухомого хаосу» [11, с.4]. Основними емпіричними ознаками релігійного постмодернізму, на думку А. Ваторопіна, слід вважати «амбівалентний стан релігійної свідомості віруючих, що виражається в еkleктичному синтезі догматів різних віровчень традиційного і нетрадиційного типу, втрата віруючими

чіткої орієнтації стосовно цілей свого духовного розвитку, а також соціальна індиферентність, відсутність авторитетних церковних ієрархій загалом, періодична зміна релігійної належності або участь у діяльності кількох релігійних організацій, розрив відносин з іншими віруючими» [7, с.90].

Окрім об'єктивних процесів модернізації сучасних суспільств не менш очевидною є й інша, протилежна тенденція до деякого відособлення і формування своєрідних регіональних утворень, з чим пов'язується зростання міжцивілізаційних протиріч. На цій основі виникають різні моделі «кінця історії», з'являються попередження про небезпеку настання періоду глобального хаосу, про рух світу до нового тоталітаризму або середньовіччя, про реальну загрозу демократичним інститутам з боку необмеженого лібералізму ринкової стихії, або навіть песимістичні варіанти повної загибелі людської цивілізації [7, с.90]. У зв'язку з цим у науковій літературі розглядаються питання про можливість виникнення нетрадиційної релігійної свідомості, адекватної постмодерну, пов'язаною із запереченням історичних форм релігій та формуванням антропологізованої релігійної свідомості з ідеєю самоцінності будь-якої людини, яка носить у собі образ Божий [13]. На думку Г. Кисельова, «людству у майбутньому може стати потрібним той прихований зміст християнства, який завжди був його істинною природою, тобто право і навіть обов'язок людини брати участь у творенні світу. Цей онтологічний зміст актуалізується лише поза рамками локальних цивілізацій та історичних релігій, у тому числі й самого християнства в його історичних формах, ...заснованих на авторитеті зовнішніх стосовно людини сил (або кантівською «богослужбовою вірою»)» [13, с.174, 180].

Висновки

Отже, основним чинником, який зумовив механізм та загальний характер трансформацій у структурі суспільної і релігійної свідомості, є феномен науково-технічної революції та її глобальних наслідків. Це процеси інтернаціоналізації економічної та духовної діяльності, урбанізації суспільства й поширення специфічної урбаністичної культури, зміна традиційних сімейних структур і відносин, а також формування раціоналізованої системи організації праці. При цьому більшою динамічністю відзначаються ті сторони релігійних уявлень, які тісніше пов'язані з практикою суспільних відносин. Вони визначили особливості сучасних тенденцій в еволюції релігійної свідомості, які полягають у розмиванні релігійності, суб'єктивізації та антропологізації релігії, її емоційно-моральному тлумаченні, поши-

ренню позавіросповідних форм релігійного досвіду.

Список літератури

1. Андріанов Н. П. Особенности современного религиозного сознания / Андріанов Н. П. – М.: Мысль, 1966. – 247 с.
2. Балагушкин Е. Г. Новые религии как социокультурный и идеологический феномен / Е. Г. Балагушкин // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 90–100.
3. Баркер А. Новые религиозные движения / Баркер А. – СПб.: Русского Христианского Гуманитарного института, 1997. – 282 с.
4. Белл Д. От священного к светскому // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Дж. Белл [сост. Гараджа В. И., Буткевич Е. Д.] – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 699–702.
5. Бондаренко В. Д. Релігійне життя в Україні: стан проблеми, шляхи оптимізації / Бондаренко В. Д., Єленський В. Є., Журавський В. С. – К.: Логос, 1996. – 328 с.
6. Буржуазная философия XX века / [авт.: Митрохин Л. Н. и др.] – М.: Политиздат, 1974. – 258 с.
7. Ваторопин А. С. Религиозный модернизм и постмодернизм / А. С. Ваторопин // Социологические исследования. – 2001. – № 11. – С. 84–93.
8. Дулуман Е. К. Современный верующий. Социально-психологический очерк / Дулуман Е. К., Лобовик Б. А., Танчер В. М. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – 176 с.
9. Дудар Н. П. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади) / Н. П. Дудар, Л. О. Филипович. – К.: Наукова думка, 2000. – 132 с.
10. Дудар Н. П. Детермінанти сучасного стану релігійності / Н. П. Дудар // Людини і політика. – 2003. – № 2. – С. 93–110.
11. Єленський В. Є. Релігія після комунізму – напрямки змін // Дзеркало тижня. – № 8 (306) 19 серпня 2000 р. – С. 4–9.
12. Кара-Мурза С. Г. Идеология и мать ее наука / Кара-Мурза С. Г. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 256 с.
13. Киселев Г. С. Новая религиозность или проблема сознания / Г. С. Киселев // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 173–182.
14. Козловски П. Культура постмодерна / Козловски П. – М.: Республика, 1997. – 236 с.
15. Лобовик Б. А. Религиозное сознание и его особенности / Лобовик Б. А. – К.: Наукова думка, 1986. – 247 с.
16. Минкявичюс Я. В. Научно-техническая революция и кризис религии в капиталистическом обществе // Религия в век научно-технической революции / Я. В. Минкявичюс. – М.: Политиздат, 1979. – С. 5–44.
17. Полікарпов В. С. Лекції з історії світової культури / Полікарпов В. С. – Харків: Вид-во "Основа" при ХДУ, 1990. – 223 с.
18. Релігія і політика в сучасній Україні: ("Кесарева Кесарю а Боже-Богу") / [ред. І.Ф. Курас]. – К.: Видавництво інституту політики і етнонаціональних досліджень, 2000. – 269 с.
19. Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления / [ред. А. С. Онищенко, Н. Т. Литвиненко]. – Киев: Политиздат Украины, 1987. – 277 с.
20. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / [ред. уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ-Харків: ВМП "Рубікон", 1997. – 224 с.
21. Хабермас Ю. Вера и знание / Будущее человеческой природы / Хабермас Ю. – М.: Изд-во „Весь Мир”, 2002. – С. 115-131.
22. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления / Хайдеггер Мартин; пер. с нем. В. В. Бибихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с. – (Мыслители XX века).

Е.Н. Сидоркина

РЕЛИГИОЗНОЕ СОЗНАНИЕ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

В статье рассматривается современное состояние религиозного сознания, анализируется влияние на него современных социальных процессов.

E. Sidorkina

RELIGIOUS CONSCIOUSNESS IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY SOCIAL PROCESSES

This article describes the current state of religious consciousness, it analyzes the impact of contemporary social processes.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2009.

